

ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ

անր, մղձավանջային օրեր ստեղծվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին հայ ժողովրդի համար: Ոչ միայն Թյուրքահայաստանն ամայացավ, այլ և Ռուսահայաստանը ենթարկվեց Թյուրք վանդալների ասպատակության, որոնք ավերի ու ոչնչացման մատնեցին բազմաթիվ շեն գյուղեր ու քաղաքներ:

Հայ դարավոր ժողովրդի արյունով ներկվեցին հայրենի լեռներն ու հովիտները, գետերն ու լճերը: Միջագետքի անապատները ծածկվեցին նրա տարագրված զավակների ոսկրներով: Մի ամբողջ ժողովուրդ ենթարկվեց սխտեմատիկորեն կազմակերպված տարագրման, ջարդի ու ֆիզիկական ոչնչացման: Թյուրքերն ամենավայրագ մեթոդներով ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի գլխովին բնաջնջմանը:

Ոչնչացվում էր հայ ժողովուրդը ոչ միայն ֆիզիկական, այլ ոչնչացվում էին նաև նրա դարերի բովից անցած բարձրագույն մշակույթի մնացորդները և հայկական ինքնատիպ ճարտարապետության հուշակալ կորոզները: Ողջ Հայաստանը հրդեհով էր բռնված. հրկիզվում, հողին էին հավասարեցվում բարգավաճ գյուղերն ու քաղաքները, վանքերն ու մենաստանները, նյութական կուլտուրայի հուշարձանները: Հայկական բարձրավանդակի երկնակամարը ծածկրվել էր ծխի ու մրի թանձր, կապարե ամպերով: Միջերկրականից մինչ Սև ծովի ափերը, Բոսֆորից մինչև Իրանի սարահարթը ընկած տարածության վրա հրի ու սրի էր մատնվում մի անգին, բազմադարյան կուլտուրայի տեր, քրտնաջան, աշխատասեր ու տաղանդավոր ժողովուրդ, որը քաղաքակիրթ աշխարհին տվել էր ականավոր ներկայացուցիչներ, իր լուսման մտքերը համամարդկային կուլտուրայի գանձարանը և արևմտյան առաջավոր քաղաքակրթության ջահը միշտ վառ ու բարձր պահած իր ձեռքում՝ անհողդողդ առաջ ընթացել ասիական խավարում:

Թյուրքերը նպատակ էին դրել հայերին ֆիզիկական ոչնչացնելու հետ միասին ոչնչացնել նաև նրա կուլտուրական արժեքները:

Սակայն թե մեկը և թե մյուսը նրանց լրիվ չհաջողվեց:

Բազմաթիվ արհամիրքների բովից է անցել հայ ժողովուրդը. բազմաթիվ աշխարհակալ ցեղեր եկել ու տիրել են Հայաստանին ու այսօր իսպառ անհետացել պատմության հորիզոնից, սակայն հայ ժողովուրդը, շնայած թվով նվազել է, բայց միշտ փոթորիկների ու փորձությունների դիմագրավելով, լեռնալանջի հաստաբուն, շանթահար եղած, կաղնի ծառի նման նոր ոստեր է արձակել, փյունիկի նման մոխիրների տակից հառել, և այդ շնորհիվ իր բարձր ու վսեմ կուլտուրայի ինչպես Կիլիկիայի կաթողիկոս Գարեգին Ա է ասում, «Ամեն ժողովուրդ մեծ է ոչ երկրի տարածությամբ, զորհերի քովով, բնակչությամբ, այլ հոգեկան, ստեղծագործ կյանքի բովանդակ ծավալով: Մենք փոքր ժողովուրդ ենք, բայց մեծ ենք մեր հոգիով, մեր ստեղծագործությամբ, մեր անցյալով»: Եվ իրոք հայ ժողովրդին միշտ էլ հատուկ է եղել ստեղծագործ ոգին:

Հայ ժողովրդի այդ մեծ աղետի օրերին անգամ նրա լավագույն զավակները, գիտության իսկական ջահակիրները վար չդրին գիտության դրոշմ իրենց ձեռքից ու առանց հուսալքման և վարանման, մի նոր ապագայի ակնկալությամբ, ձեռնամուխ եղան հայ հնադարյան կուլտուրայի մնացորդների փրկման գործին: Նրանք հավաքում էին ոչնչացումից զերծ մնացած ձեռագրերը, նյութական կուլտուրայի նմուշները ու տեղափոխում երկրի խորքերը, շափագրում, լուսանկարում էին դեռևս անվրնաս մնացած հնադարյան հուշարձանների մնացորդները: Մեծ էր նաև այն գաղթականների թիվը, որոնք փախուստի օրերին արհամարելով քաղցը՝ սննդի պաշարի փոխարեն իրենց ծանրաբեռնում էին նախնիքներից ժառանգություն մնացած ու խնամքով

պահված ձեռագրերով. այսպիսով տարագիր, գաղթական հայ ժողովուրդը իր ամենազինդակ օրերին իսկ ազգային բարձր ինքնագիտակցություն ու ինքնագոհողություն ցուցաբերելով կարողացել է փրկել կորստից հայ մշակույթի հետ առնչություն ունեցող բազմաթիվ թանկարժեք գանձեր, որոնք այսօր մեծ արժեք են ներկայացնում մեր անցյալի մատենագրության, գրականության, պատմության և ընդհանրապես կուլտուրայի ուսումնասիրության ու արժեքավորման տեսակետից: Դրանց մի մասը փոխված է բոլոր հայկական գաղութներում, իսկ մեծ մասը գտնվում է Սովետական Հայաստանում:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում ներկայիս Սովետական Հայաստանն իրենից նախախորհրդային այդ օրերին. նա գտնվում էր թրթալան հրանոթների փողերի սպառնալիքի տակ ու իրենից ներկայացնում էր մի կատարյալ գաղթաշխարհ ու որբաշխարհ: Նրա բոլոր ճանապարհները բռնված էին գաղթականների քարավաններով, գաղթականներ, որոնք սովահար, անօթեան, լկերված ու ահաբեկ, մահվան սարսափը դալուկ դեմքերին թափառում էին գլուխ դնելու տեղ որոնելով: Լեռնալանջերը, ձորերը, կիրճերը, քաղաքների ու գյուղերի փողոցները, միջքաղաքային ու գյուղամիջյան ճանապարհները ծածկված էին նրանց դիերով. հայ ժողովրդի համար օրհասական վիճակ էր ստեղծվել:

Եվ ահա այդ ծանր փորձության, արհավրալից օրերին նրան փրկության ձեռք մեկնեց միայն ռուս մեծահոգի ժողովուրդը: Ստեղծվեց Սովետական Հայաստանը: Ջրացավ թրթալան սպառնալիքը. սովետական կարգերը նրան խաղաղություն ու ապահովություն բերին. հայ ժողովրդի համար ըսկըսվեց շինարար ու ստեղծագործ աշխատանքի շրջանը: Ինչպես խոլ փոթորկից հետո իր շունչը պահած բնությունը մի արտասովոր զարթոնք է ապրում, այդպես էլ հայ ժողովուրդը մեծ արհավիրքներից հետո մի առանձին թափով լծվեց երկրի վերաշինման գործին: Ջրացան գաղթականների քարավանները, մարդիկ տեղավորվեցին ու շինարար աշխատանքի անցան: Գաղթաշխարհ ու որբաշխարհ Հայաստանը կարճ ժամանակամիջոցում կերպարանափոխվեց. նախկին հետամնաց ցարական այս գաղութը դարձավ տնտեսապես ու կուլտուրապես զարգացած երկիր: Մեքենայացման շնորհիվ աճեց նրա գյուղատնտեսությունը. հիմք դրվեց արդյունաբերության, կառուցվեցին բազմաթիվ գործարաններ, ավերված գյու-

ղերի ու քաղաքների ծխի ամպերի փոխարեն հարյուրավոր գործարանների երկնահույ ծխնեղջյուրները: Դեպի երկինք ձգվեցին ծխի սյուները, հայկական լեռնաշխարհի ինքնատիպ պեյզաժին նոր երանգավորում ու նոր վեհություն հաղորդելով:

Տնտեսական բարեկեցիկ կյանքը նախադրյալներ ստեղծեց գիտության, արվեստի աննախընթաց զարգացման համար: Ներկայիս Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքները ծածկված են տարրական, միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցների ցանցով. երկրի ազգաբնակչության համարյա մեկ երրորդը կազմում են սովորողները: Խնկական ոսկեդար է սկսվել հայ ժողովրդի մշակույթի ծաղկման ու զարգացման համար. փթթում են գիտության ու արվեստի բոլոր ճյուղերը. ազգային մշակույթի զարգացման համար ստեղծվել են բոլոր հնարավորությունները. Հայաստանը վերածվել է բովանդակ գիտական օջախի, որի շուրջն են համախմբվել հայ մտքի կարկառուն ներկայացուցիչներն ու երիտասարդ կադրերը. սովետական կարգերում նոր գիտական կադրեր են աճել. նախկին որբերից բազմաթիվ տաղանդավոր մարդիկ են դուրս եկել:

Հայկական համալսարանը, որ օրերս բուլոնից իր գոյության փառապանծ 25-ամյակը, հանդիսացել է հին կադրերի համախմբման ու նորերի կոփման իսկական դարբնոց. նրա ծոցից ելել են համաշխարհային հռչակ վայելող գիտնականներ: Գոյություն ունեցող մյուս տասնյակ բարձրագույն դպրոցները պատրաստել են բազմաթիվ կադրեր, որոնք ապահովել են մեր տնտեսության, գիտության ու արվեստի առաջընթացը: Մի շարք հայ արվեստագետների անունները հայտնի են ամբողջ աշխարհին:

Եվ եթե անցյալում օտարները հայերի մասին գաղափար էին կազմում միայն հայ մաճառականների հետ շփում ունենալու շրնորհիմ, ապա այսօր նրանք հայերին ճանաչում են. նրա բազմադարյան կուլտուրան և արժեքների, նրա գիտության ու արվեստի ականավոր ներկայացուցիչների, նրա մարտական ոգու և տաղանդավոր զորավորների շնորհիվ:

Գիտությունների Հայկական Ակադեմիան իր տասնյակ գիտա-հետազոտական ինստիտուտներով իր շուրջն է համախմբել հայ ականավոր գիտնականներին, որոնցից շատերի անունները հայտնի են նաև Սովետական Միության սահմաններից դուրս:

Ստեղծվել են բազմաթիվ գրադարաններ ու թանգարաններ, որոնցից մի քանիսը

հանդիսանում են Միության մեջ ամենախոշորագույններից: Հիմնվել է աշխարհի ամենախոշոր թանգարաններից մեկը և իր տեսակի մեջ եզակի քանդաճաճ-մատենադարանը իր տասնյակ հազար ձեռագրերով, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Հայաստանին, այլև Միջին ու Մերձավոր Արևելքի երկրներին: Մատենադարանի շուրջը համախմբված երիտասարդ կադրերը հին սերնդի լավագույն ներկայացուցիչների հետ ձեռք ձեռքի աված խոշոր գիտա-հետազոտական աշխատանք են ծավալել: Բազմաթիվ ձեռագրեր ուսումնասիրվել ու հրատարակվել են. շատերը գտնվում են ուսումնասիրման կամ հրատարակման պրոցեսում: Եթե նախախորհրդային ժամանակաշրջանում այդ ձեռագրերից ուշադրության են արժանացել գլխավորապես նրանք, որոնք կապված են եղել հայ մատենագրության, դրականության ու պատմության հետ, ապա ներկայումս դրանց զուգընթաց ուսումնասիրվում են նաև այն ձեռագրերը, որոնք կապված են արվեստի ու բնական գիտությունների հետ: Մի շարք ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ քաղաքակիրթ քննադատի կողմից որդեգրված շատ աշխարհայացքներ խորթ չեն եղել մեր նախնիներին ու եվրոպացիներից առաջ մշակվել են նրանց կողմից:

Անխոնջ կերպով ուսումնասիրվում են նաև հին ճարտարապետական կոթողները:

Հայ գիտնականներն ու արվեստագետները աշխատում են ոչ միայն հայ մշակույթը բարձրացնել մինչև այժմ շտեմնված բարձրության, այլև գիտականորեն ուսումնասիրում, յուրացնում ու վեր են հանում անցյալի հայ կոլտուրայի արժեքները:

Հայ մշակույթի անցյալի ժառանգության նկատմամբ գոյություն ունի մինչև արդ չունկա՞նված հոգատարություն: Խնամքով պահպանվում են բոլոր հուշարձանները, իսկ որտեղ անհրաժեշտ է վերանորոգման են ենթարկվում հուշարձանների վնասված մասերը: Սիրով հավաքվում ու գուրգուրանվում պահվում են ընդհանրապես հայ մշակույթի հետ առնչություն ունեցող բոլոր արժեքները:

Ինչպես հայտնի է, հայ պետականության կորստից հետո հայ մշակույթի կենտրոնները երկրից դուրս փոխադրվեցին, որովհետև տիրող պետությունները քաղաքական նրկատառումներով արգելք էին հանդիսանում կոլտուրական օջախների ստեղծմանը բուն երկրում: Մայրենի հողից կտրված այդ կենտրոնները զարգացման ու իրենց գործունեությանը լայն թափ հաղորդելու հնա-

րավորություններից զուրկ էին:

Այլ է պատկերն այժմ. հայ պետականության գոյությունը հնարավորություն է ստեղծվել մայր հայրենիքում ունենալու հայ մշակույթի կենտրոններ. անհատների և զանազան կազմակերպությունների ձեռքից այդ դործը կենտրոնացել է պետության ձեռքում, որը բոլոր միջոցները տրամադրում է հայ մշակույթի ծաղկման ու զարգացման համար:

Հայկական կոլտուրայի նախկին կենտրոններ են հանդիսացել բազմաթիվ օտար երկրյա մայրաքաղաքներն ու քաղաքները. այդ պատճառով էլ այդ վայրերում գրտնրվում են հայ մշակույթի հետ կապված շատ արժեքներ. տարագրությունից հետո այս ու այն հայկական գաղութներն են տեղափոխվել բազմաթիվ նոր արժեքներ, որոնց նկատմամբ հոգատար խնամքը մեծ մասամբ բացակայում է: Դրանք մեծ մասամբ ոչնչանում կամ շարաշահության առարկա են դառնում: Մեր շատ գաղութների եկեղեցիների խորաններում ու մասնավոր աճանց տներում հայ մշակույթի համար արժեքավոր ձեռագրերը երախա են խոնավությունից, ցեցից ոչնչանալու կամ հեղափոխության ձեռքի անցնելու վտանգին: Անպատասխանատու, անգիտակից անձինք իրենց ձեռքի տակ գտնված այդ անգնահատելի մեծարժեք գանձերի նկատմամբ անհոգի վերաբերմունք են ցույց տալիս, էլ չենք խոսում այն մասին, որ դրանք չեն ուսումնասիրվում, չեն օգտագործվում ու լայն հասարակության սեփականություն դարձվում: Չէ՞ որ այդ ձեռագրերից շատերը կարող են նոր լույս սփռել հայ անցյալի պատմության ցարդ մութ մնացած էջերի վրա:

Տպագրելով Հ. Քյուրտյանի հոդվածը ձեռագրերի գողացման ու վաճառահանման մասին, գտնում ենք, որ անհանդուրժելի է ներկա պահում հայ ազգի անվիճելի սեփականությունը կազմող մշակույթային այդ գանձերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը: Թվելով մի շարք ձեռագրերի կորուստը ու շուկա հանվելը, Քյուրտյանը չէր կարող, իհարկե, իմանալ այն բոլորը, ինչ որ կատարվել ու կատարվում է: Իհրան պարզ է, որ կորստից փրկված հայ մշակույթի գանձերը ենթակա են կրկնակի կորստի: Մի՞թե կարելի է հանդուրժել, երբ հայ մշակույթի գանձերը Թավրիզից կամ Երուսաղեմից ընկնում են հեղափոխության ձեռք և վաճառքի հանվում Մերձավոր Արևելքի ու Ամերիկայի շուկաներում, կամ

ընկնում օտար քանգարանները: Իդուր է կարծիքն այն մասին, որ ձեռագրերի նըկատմամբ կատարված շարաշահության մեկը կացումը կարող է վնասել այս կամ այն անձնավորության հեղինակությանը. երբ խնդիրը վերաբերում է ազգային սեփականության պահպանմանը՝ լռելը և անձնավորությունների միջև խտրություն դնելը հանցանք է:

Միաժամանակ համամիտ չենք Քյուրտյանի հետ մի շարք խնդիրներում: Քյուրտյանին հետաքրքրում է միայն ձեռագրերի ցուցակներու մեջ արձանագրելու, ժամանակը անգամ մը անոնց գոյություն ունենալը այդ ցուցակներով վերստուգելու, դանոնք խոնավ տեղ չդնելու, ցեցե, մզկտեղի փրկելու, փոշիները սրբելու խնդիրը. բայց այդքանը մեզ չի բավարարում. դրանք հրություններ չեն, որ խնամքով ապակիների տակ դրվեն ու ցուցադրվեն. նրանք պետք է ուսումնասիրվեն ու հրապարակվեն: Սխալ է Քյուրտյանի կարծիքը, որ «շումի» պատաստված ուժերը բոլոր ատոնցմե օգտվելու», այդպիսի ուժեր կան Սովետական Հայաստանում, որոնք ի վիճակի են այդ ժառանգությունը օգտագործելու և գիտականորեն ուսումնասիրելու:

Հայ ժողովուրդը շատ կուլտուրական արժեքներ է կորցրել և հանցագործություն կլինի թույլ տալ, որպեսզի փշանան, վաճառքի հանվեն կամ կողոպուտի ենթարկվեն այդ արժեքները, ինչպես որ տեղի է ունեցել նաև Փարիզի Նուպարյան մատենադարանի հետ: Ֆաշիստական Գերմանիան, որը պատասխանատու է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայկական սպանդի ստեղծման համար, այս պատերազմին էլ չհրաժարվեց իր արյունոտ թաթը դնելու հայ մշակույթի մնացորդների վրա՝ հայ ֆաշիստների աջակցությամբ կողոպտելով Նուպարյան մատենադարանը:

Արդ, այսպիսի պարագաներում, երբ բուն երկրում ստեղծվել է հայ մշակույթի օջախ, բույսատրեխ՝ է արդյոք, որպեսզի հայ ազգի սեփականությունը կազմող անցյալի այդ ժառանգությունը շարաշահությանը առարկա դառնալով օտարների ձեռքի ընկնի, մասնապես վաճառքի հանվի աշխարհի շուկաներում կամ ցեցից, խոնավությունից, անհոգի վերաբերմունքից ոչնչանա, փոշիների տակ րաղված և գիտությանը անհայտ մնա:

Այժմ, երբ սկսվել է զանգվածային ներ-

գաղթը, և զաղուրանայ ժողովուրդը փոխադրվում է մայր Հայրենիք, ապա, բնական է, որ նրա կուլտուրայի այդ գանձերը չպետք է մնան մայր Հայրենիքից դուրս. օսմանակն է մտածել նաև նրանց մայր Հայրենիք տեղափոխելու մասին. ժամանակն է, որպեսզի հայ մշակույթի այդ գանձերը, որոնք փոխված են աշխարհով մեկ, հավաքվեն ու կենտրոնացվեն Սովետական Հայաստանում, որտեղ դրանք կգտնվեն ապահով ձեռներում, զերծ կլինեն փաշտամից ու կոռստից, կուսումնասիրվեն ու կապակվեն պատշաճ կերպով:

Շատ անելիքներ ունեն այդ ուղղությամբ մեր թեմական առաջնորդները, թեմական խորհուրդները, ազգային բոլոր մարմինները, մամուլը. նրանք պետք է աշխատեն հայ մշակույթի հետ առնչություն ունեցող բոլոր արժեքները հսկողության տակ առնել, հավաքել ու կենտրոնացնել մայր Հայրենիքում, այսպիսով, փրկելով նրանց կորստից: Իսկ այս կամ այն գաղութում որոշ բաներ պահելու անհրաժեշտության դեպքում, պետք է աշխատել, որ դրանք պահվեն խնամքով, ուսումնասիրվեն ու հրապարակվեն, որպեսզի դառնան ոչ թե այս կամ այն վանքի, եկեղեցու սեփականություն, այլ բովանդակ հայ ազգի սեփականություն:

Մեր վանքերը, եկեղեցիները, մենաստանները իր ժամանակին հանդիսացել են հայ ժողովրդի թե՛ դպրոցները և թե՛ մշակույթի խոշորագույն կենտրոնները. մեր վանքերում են ստեղծվել մեր անցյալի կուլտուրայի բազմաթիվ հույակապ գործերը. բայց դրանք այս կամ այն վանքում ոչ թե ցուցադրման առարկա են հանդիսացել, այլ ուսուցման, ուսումնասիրման, ներկայումս, երբ վանքերը դադարել են հայ մշակույթի կենտրոններ լինելուց, և նրանց փոխարեն հայ ժողովրդի համար ստեղծվել են բոլորովին նոր տիպի կենտրոններ, անմտություն կլինեք դրանց վանքերի նկուղներում, եկեղեցիների խորաններում փոշու տակ թաղված վիճակում պահելը: Հայ եկեղեցին երբեք չի հակադրվել հայ ժողովրդին, նա իր ժողովրդից անբաժան է եղել ու իր գանձերը անհրաժեշտության դեպքում սպաս է դրել ի բարօրություն նրա:

Այսօր էլ անհրաժեշտ է, որպեսզի հայ եկեղեցին իր ձեռքի տակ ունեցած այդ գանձերը դնի հայ անվանի գիտնականների տրամադրության տակ: